

PIER GIUSEPPE MICHELOTTO DESPRE TRAIAN LA 1994

Radu Ardevan

După cum bine se știe, domnia lui Traian marchează apogeul regimului Principatului, concordia cea mai bine realizată vreodată între diferitele pături sociale și grupări politice ale lumii romane, un remarcabil avânt economic și cultural, precum și maxima expansiune teritorială a Imperiului Roman¹. Este, categoric, o perioadă de mare importanță pentru istoria antică universală, iar înfăptuirile ei au influențat puternic destinul civilizației romane pe trei continente. Istoria noastră antică, împreună cu momentul ei crucial – cucerirea Daciei – trebuie așadar cunoscută și apreciată în acest cadru mondial.

Or, acest efort de racordare a cunoașterii istorice din România la realizările cercetării de vârf din lumea contemporană necesită strădanii permanente, periodic reluate, și urmărirea unei bibliografii extrem de stufoase, în limbi diferite, în general greu accesibilă cercetătorilor români. Iar această literatură de specialitate crește și se diversifică mereu, într-un ritm greu de urmărit. De aceea, nu putem fi decât foarte interesați de orice tentativă de sinteză, care ne pune la dispoziție rezultatele și interpretările cele mai performante ale acestui moment.

O asemenea lucrare, consacrată de curând epocii lui Traian, este și studiul voluminos intitulat *Aspetti e problemi dell'età traiana*, realizat de profesorul italian Pier Giuseppe Michelotto². Vom încerca în continuare să prezentăm viziunea obținută de domnia sa asupra epocii lui Traian, cu câștigurile și scăderile ei, precum și cu importanța acestui demers pentru istoriografia problemei.

Studiul la care ne referim a apărut în anul 1994, în volumul al treilea al unei lucrări colective monumentale, *Storia della società italiana*, în 25 de volume. Evident că el rămâne focalizat pe tematica majoră a acesteia, anume elucidarea trăsăturilor societății din Italia vremii lui Traian, și nu reprezintă o monografie a domniei acestuia. Dar, de fapt, prin prisma istoriei sociale sunt tratate chestiunile fundamentale de economie, politică și chiar ideologie a perioadei, cu concluzii care interesează în egală măsură toate aspectele acestei domnii. Este meritul autorului italian menționat mai sus că a folosit o literatură științifică extrem de bogată, cuprinzând și cele mai recente contribuții (inclusiv monografia profesorului bucureștean Eugen Cizek³), și că a știut să recurgă la fiecare detaliu oferit de izvoarele scrise pentru a aduce lumini suplimentare la tema în discuție. Desigur, opera sa reprezintă mai puțin cercetări originale, ea fiind de fapt o vastă și onestă compilație erudită,

¹ Prezentări sintetice la: Paribeni 1926-1927; Hanslik 1965, 1035 sqq.; Waters 1975, p. 381 sqq.; Cizek 1980.

² Michelotto 1994, p. 7-137.

³ În versiunea ei franceză (*L'époque de Trajan. Circonstances politiques et problèmes idéologiques*, București – Paris, 1983).

unde însă autorul găsește și calea de a-și exprima propria interpretare asupra evenimentelor tratate.

Studiul lui P. G. Michelotto se împarte în 13 capitole. Le vom urmări pe fiecare în parte.

1. Cel dintâi (p. 7-21) discută preluarea puterii și se intitulează „*Oamenii de la Rin*” și *adoptarea lui Traian*. Autorul pune în lumină câteva din constatările majore ale istoriografiei recente, între care subliniem continuitatea elitei politice de sub Domițian în regimul nou⁴. Complotul care l-a suprimat pe ultimul Flavian pare a fi fost opera unei facțiuni aristocratice restrânse, iar moartea împăratului a creat probleme imense (nemulțumiri ale plebei și armatei, lipsa consensului printre senatori, rebeliunea pretorienilor și – mai ales – pericolul unei lovituri de stat militare)⁵. Se arată că desemnarea lui Nerva reprezenta doar o tentativă de a obține un consens politic, repede eșuată din cauza amenințării pretorienilor și nu numai. Legalismul și constituționalismul bătrânului împărat apar mai mult ca semne de nesiguranță și slăbiciune (el nu poate rezista pretorienilor rebeli, iar *damnatio memoriae* pentru Domițian este însoțită de ratificarea măsurilor acestuia)⁶. Se contura chiar amenințarea unor rebeliuni ale armatelor de pe limes, și chiar mai rău, cel al unei „axe siro-danubiene” de tipul celei din anul 69⁷. Așa că desemnarea lui Traian (aproape un fel de abdicare a lui Nerva) reprezenta soluția cea mai puțin periculoasă, bazată pe fidelitatea puternicei armate renane.

Autorul italian dă dovadă de mare pătrundere psihologică în judecarea acțiunilor politice ale acestui moment, cu evidente analogii în istoria mult mai recentă. Se arată că nu existau, practic, personalități de marcă „necompromise” sub Domițian. Dar destinul principalilor actori politici este poate cel mai interesant. Astfel, Traian însuși se ilustrase, cel puțin până prin anii 90, ca un zelos adept al lui Domițian, participând la zdrobirea revoltei lui Saturninus și beneficiind din plin de favorurile imperiale mai apoi⁸. În schimb Casperius Aelianus, conducătorul rebeliunii pretoriene din anul 97 care pretinsese și obținuse pedepsirea asasinilor „tiranului”, fusese – absolut surprinzător – în dizgrație sub acesta din urmă⁹. Situația îl face pe autorul contemporan să presupună, cu temei, un complot mai vast al generalilor și senatorilor occidentali, care prin situația din 97 au forțat mâna lui Nerva și l-au adus pe Traian la tron. Practic, prin acest gest politic se reazeza însăși instituția imperială în stat și se inaugura un alt mod de ascensiune la ea (*inauditum ad principatum iter*¹⁰), anume adopțiunea – corect văzută ca un expedient ambiguu, situat la mijloc între monarhia ereditară și principatul electiv meritocratic, dar care salva consensul axiologic al regimului și al societății¹¹. Așa că e incorect a-l vedea pe Traian pur și simplu

⁴ Waters 1969, p. 385 sqq.; Devreker 1977, p. 223-227.

⁵ Garzetti 1950, p. 31-37, 81-83.

⁶ Sherwin-White 1985, p. 644-646.

⁷ Vezi și Alföldy, Halfmann 1973, p. 331 sqq.

⁸ Hanşlik 1965, 1037; Syme 1978, p. 1070 sqq.

⁹ Syme 1980, p. 64.

¹⁰ Plinius Secundus, *Panegyricus Traiani*, VII, 1.

¹¹ De Martino 1974, p. 430-432.

drept „candidatul generalilor”, iar tabloul politic al momentului apare mult mai bogat și mai tensionat decât se acceptă îndeobște.

Fundamentul social al acestei evoluții politice este pus corect în lumină – anume ascensiunea elitelor sociale (senatori și cavaleri) din provincii, în dauna celor italice. În acel moment, rolul decisiv a revenit cercurilor din Gallia Narbonensis și Hispania, în fruntea cărora s-a impus Licinius Sura.

2. Partea a doua poartă un titlu sugestiv, *În căutarea bazelor carismatice* (p. 21-27). Ea tratează pe larg „criza de legitimitate” în care se găsea Traian la preluarea tronului. Soluția adopțiunii ferea statul și societatea de noi convulsii, dar și deschidea perspective noi jocului politic la transmiterea puterii – adică exact elementele care au asigurat stabilitatea epocii antonine, dar noul monarh trebuia legitimat. Așa că autorul italian se străduiește să descifreze discursul ideologic al vremii. În acesta, Traian este prezentat ca adus la putere de *providentia deorum*¹², pentru care Nerva nu apare decât ca simplu ofițier. Împăratul se înfățișează lumii ca un corespondent pământesc al lui Iupiter, dotat însă cu virtuțile lui Hercule (eroul civilizator prin excelență)¹³, iar ordinea și ierarhia socială, statală și internațională menținută de împărat se prezintă ca o replică a ordinii cosmice menținute de divinitate¹⁴. Legitimitatea sistemului decurge din *consensus universorum*, aceasta fiind noțiunea cea mai vehiculată de propaganda oficială¹⁵. O atare prezentare ilustrează propria reprezentare de sine a guvernării, și ea capătă importanță pentru înțelegerea actelor ulterioare ale noului regim.

3. Referindu-se în continuare la *Clasa politică și „tutela” claselor inferioare* (p. 28-35), P. G. Michelotto surprinde tocmai esența paternalistă și autoritară a guvernării lui Traian, soluție intermediară între un absolutism fățiș și principatul – ideal – *inter pares*¹⁶. Un proces pus în lumină cu grijă este multiplicarea funcțiilor administrative pentru senatori și cavaleri, precum și afirmarea modelului uman al „funcționarului” între aceștia (de altfel, birocratizarea începută sub Antonini va tot progresa, ducând până la urmă la sclerozarea administrației)¹⁷, precum și prezența unei anumite deschideri pentru *homines novi*, mai ales din medii gallo-hispanice, dar și din Orient¹⁸. Consolidarea ideologiei despre *Optimus Princeps* poate fi surprinsă de la început, înainte de oficializarea acestui titlu, și ea intră în amplul proces de legitimare a noii puteri, dar rostul ei se înțelege pe fundalul acestor mutații sociale în sânul elitei. Este schițată politica lui Traian, la începutul domniei, față de armată și de plebea urbană, pe fondul unei puternice crize financiare¹⁹. Mobilitatea socială printre *humiliores* este existentă, dar ținută sub control și conformă cu ierarhiile și valorile tradiționale. În concluzie, se evidențiază că, politic, regimul traianic nu este

¹² Plinius Secundus, *op. cit.*, V, 1; X, 4.

¹³ *Ibidem*, XI, 5-12, 1; 56, 4.

¹⁴ *Ibidem*, LV, 5; LXXX.

¹⁵ Michelotto 1994, p. 26.

¹⁶ Tacitus, *Agricola*, III, 1; *Historiae*, I, 1-4.

¹⁷ Rostovtzeff 1965, p. 153, 425.

¹⁸ Plinius Secundus, *op. cit.*, LXIX, 6.

¹⁹ *Ibidem*, XXV, 2, XXVI – XXVIII.

„constituțional” în sens vechi republican, ci autocratic-paternalist, dar colorat de un puternic bagaj valoric conservator, pe placul nobilimii senatoriale, iar politica lui socială confirmă această viziune.

4. *Criza Italiei* este, pentru obiectul lucrării discutate acum, o temă centrală, căreia i se acordă specială atenție (p. 36-41). Pe bună dreptate, autorul italian subscrie la ideea că așa-numita criză demografică (lipsa de forțe de muncă suficientă) a Italiei la începutul sec. II traduce de fapt, o criză economică și socială mai profundă²⁰. În încercarea de a o explica, deși se lasă influențat de ideile marxiste despre „modul de producție sclavagist”, el vede în cele din urmă problema reală – anume structura socială rigidă și repartitia inechitabilă a bogăției, realități ce blochează inițiativa și dezvoltarea²¹. Introducând aici conceptul de „durată lungă”, P. G. Michelotto acceptă ideea că latifundiile au obstacolat până la urmă economia de schimb și investițiile, favorizând și fuziunea social-juridică între sclavi și coloni. Mentalitatea aristocratică și comportamentul evergetic orientau bogăția către scopuri eminentamente neproductive²², și aici se dezvăluie o cauză majoră a regresului rolului Italiei în cadrul Imperiului – fenomen deja vizibil sub Traian. Dar autorul (interesat cu precădere de evoluția societății din Italia) nu spune nimic despre motivele dinamismului social-economic al altor zone geografice (ca Hispania, Africa de nord, regiunile de frontieră, Asia Mică etc.) în aceeași perioadă²³, fenomene care ar necesita o tratare aparte și care par să contrazică unele din premisele teoretice ale cercetărilor întreprinse.

5. Un capitol special poartă titlul *Paternalism și controlul autonomiilor* (p. 42-48). Pornind de la constatările de mai sus, cu incursiuni prea sumare în situația altor provincii (îndeosebi orientale), autorul pune în lumină criza autonomiilor municipale, pe care de altfel se baza însăși structura Imperiului: frecvențele cazuri de *curatores* numiți în cetăți, intervențiile repetate ale statului și chiar ale împăratului în administrarea provinciilor (vezi scrisorile lui Plinius²⁴), ori chiar supravegherea atentă a asociațiilor de orice fel – toate pun în lumină tensiuni sociale, conflicte politice cronice între diferitele entități provinciale și mai ales veșnicele probleme de administrație defectuoasă a fondurilor publice. Eforturile puterii centrale de a revitaliza „de sus” viața civică²⁵ sunt de fapt premisele disoluției autonomiei municipale din Imperiul Târziu. Iar politica intervenționistă a lui Traian, cu toate intențiile ei favorabile civismului tradițional, constituie un pas chiar în acest sens²⁶. Până și marile opere edilitare ale regimului, cu finalitățile lor sociale și ideologice, vor contribui la accentuarea acestei evoluții. Concluzia este revelatorie: tocmai o perioadă de înaltă *humanitas* și de accentuare a cheltuielilor sociale a adâncit diferențele juridice și materiale între cei ce vor deveni ulterior *honestiores* și *humiliores*²⁷.

²⁰ Sherwin-White 1985, p. 259.

²¹ De Martino 1980, p. 258-259, 295-298.

²² Plinius Secundus, *Epistulae*, III, 19; X, 54.

²³ Pentru starea și evoluția provinciilor există mai recent cel puțin două sinteze importante: Fischer, van Houtte, Kellenbenz, Mieck, Vittinghoff 1990; Lepelley 1995.

²⁴ Plinius Secundus, *op. cit.*, VIII, 24, 2; X, 33, 39, 40, 54, 112-113, 117.

²⁵ Abbott, Johnson 1968, p. 149-152.

²⁶ Polverini 1963, p. 187 sqq.

²⁷ Gara 1991, p. 352.

6. O evoluție aparent contrară acestor tendințe este tratată mai departe, sub titlul *Urbanizare și frontiere* (p. 48-55). Se reamintește că mult celebratul „program italic” al lui Traian, eforturile de a relansa economia peninsulei și de a sprijini municipalitățile ei, se înscrie într-o linie de continuitate cu politica dinastiei flaviene²⁸. Iar aceste eforturi se corelează perfect cu susținerea energetică a colonizării și urbanizării de tip roman în provincii – mai ales în cele de frontieră. Această politică generală are peste tot rațiuni politico-militare, dar și economico-financiare și, nu în ultimul rând, sociale (anume romanizarea elitelor din provincii și cointeresarea lor la menținerea sistemului)²⁹.

În toată această chestiune, pe drept cuvânt, se arată că, dincolo de modelele generale (destul de laxe), trebuiesc avute în vedere totdeauna condițiile specifice locale și zonale. Iar urbanizarea romană a provinciilor este semnul cel mai sigur al trecerii reușite la un mod de viață roman și la o societate locală structurată în conformitate cu valorile și mecanismele acestuia. Urmărind relațiile lumii sedentare romanizate cu diferite grupuri nomade, autorul italian subliniază – corect – funcțiile economice și de contact intercultural ale zonei de limes, adesea reprezentată printr-o cale de comunicație și nu prin fortificații. Funcțiile multiple ale regiunilor de frontieră sunt corelate, sugestiv, cu funcțiile diferite ale armatei romane înseși în provincii³⁰. Dar este pusă în evidență politica de accelerare a urbanizării și asimilării în anii lui Traian³¹.

7. Evident că, pentru o istorie a societății antice din Italia, politica lui Traian față de agricultura Peninsulei prezintă interes major, tot așa și marea inovație a vremii – instituțiile alimentare (capitolul despre *Agricultura italică și „alimenta”*, p. 56-65). Eforturile de sprijinire a agriculturii, în Italia și în provincii, sunt evidente, având finalități economice ca și demografice. Dar P. G. Michelotto neagă (pe bună dreptate) o politică unitară în acest sens, precum și orice intenție de a restructura formele de proprietate existente. Încurajarea colonilor și a micilor ferme viza pământurile necultivate, nu latifundiile exploatare de nobilime³².

Mecanismul instituției denumite *Alimenta*, în general cunoscut, este expus pe scurt, dar înțelegerea lui rămâne și astăzi obiect de dispută³³. Conștient de toate dificultățile domeniului, autorul discutat acum aderă până la urmă, argumentat, la ideile mai recente conform cărora sumele cerute proprietarilor de pământ pentru scopuri umanitare nu constituie deloc ceva ca vreun „credit funciar” modern, ci – surprinzător – o formă mascată de impunere (și implicit de ușurare a bugetului central), un adevărat „quasi-vectigal” (fenomen total nou pentru Italia, dar care anunță estomparea rolului ei în Imperiu)³⁴. Era, practic, o regularizare a evergetismului privat și o direcționare a lui spre comunitățile italiene – deci o formă de redistribuire a bogăției sociale³⁵. Împăratul participa cu o sumă

²⁸ Michelotto 1994, p. 48.

²⁹ Cracco Ruggini 1987, p. 201-202; Duncan-Jones 1990, 159-162.

³⁰ Whittaker 1989, 17-19, 23-27, 36, 38-39.

³¹ De exemplu: Grelle 1972, p. 3 sqq.; Vittinghoff 1977, p. 3-7; Jones 1971, p. 11-14, 18-22.

³² Michelotto 1994, p. 57-59.

³³ Michelotto 1994, p. 60.

³⁴ Lo Cascio 1986, p. 42; Lo Cascio 1991, p. 134-135.

³⁵ Garnsey 1991, p. 164-168.

inițială, care – după estimări recente – pare a nu depăși, pentru tot sistemul, costul unei opere arhitectonice majore din epocă³⁶. În orice caz, în ciuda bunelor intenții, sistemul se afla deja în criză la sfârșitul secolului II și poate fi considerat ca un eșec.

8. *Întoarcerea la expansionism* este titlul capitolului VIII (p. 65-70), care tratează bazele politicii externe traianice. Aici, autorul ajunge la marile discuții asupra strategiei generale a Imperiului, și el ia poziție împotriva interpretărilor „centraliste” și „modernizante”³⁷, care nu țin seama de posibilitățile obiective ale epocii. De asemenea, comentând ideile moderne despre „pacifism” și „expansionism” în societatea romană și despre presupusa controversă între aceste tendințe, P. G. Michelotto adoptă iarăși o poziție echilibrată, plină de bun simț; el aderă la punctele de vedere care contestă această viziune și evidențiază consensul ideologic în jurul ideii de *propagatio Imperii*, diferențe de vederi apărând doar asupra modalităților concrete de realizare a ei, în câte un caz anume³⁸. O anumită opoziție la politici belicoase poate apărea în rândurile clasei conducătoare, doar, dacă câștigurile nu justifică efortul, ori dacă războiul amenință să propulseze în posturi-cheie pe anumiți *virii militares* de extracție joasă³⁹ (cazul lui Lusius Quietus sub Traian)⁴⁰.

9. În lumina acestor constatări este tratat în continuare *Cazul danubian* (p. 71-76). Pe bună dreptate, autorul observă că intențiile inițiale ale lui Traian, ținând cont de situația acestei frontiere, erau de a stabili aici un sistem clientelar comun, deci și de a anula poziția de excepție pe care o câștigase de curând Dacia lui Decebal⁴¹. Dar problema dacică trebuie văzută prin prisma celei germanice și sarmatice, neutralizarea Daciei devenind o condiție esențială pentru a le menține pe acestea sub control⁴². Se aduc argumente în sensul că abia la sfârșitul primului război dacic va fi decis Traian implantarea durabilă la nordul Dunării, tocmai datorită puterii amenințătoare reprezentate de daci și imposibilității de a-i include într-un sistem clientelar obișnuit⁴³. Atât desfășurarea de mijloace cât și soluția adoptată confirmă caracterul excepțional al „problemei dacice” pentru Imperiu.

Ceea ce merită îndeosebi subliniat este viziunea largă în care P. G. Michelotto privește acțiunile lui Traian la Dunăre. Cucerirea Daciei trebuie corelată cu intențiile de a descongiona frontul dunărean (care devenise centrul de greutate al dispozitivului militar roman în Europa), după modelul succesului realizat pe Rin. Se includ aici colonizările accelerate, reorganizările administrative și militare precum și „remodelarea” întregului spațiu balcanic prin municipalizări de tip grecesc și roman. Rosturile unor eforturi ample în acest sens nu sunt doar militare, ci și social-economice: Imperiul voia să asigure atât apărarea, cât și pacea socială și valorificarea economică a acestor provincii.

³⁶ Duncan-Jones 1982, p. 318.

³⁷ O privire critică asupra lor la Isaac 1990, p. 372-373.

³⁸ Tacitus, *Annales*, IV, 32, 3; vezi și Whittaker 1989, p. 29-31, 85-88.

³⁹ Michelotto 1994, p. 69-70.

⁴⁰ Petersen 1968, p. 211 sqq.

⁴¹ Garzetti 1960, p. 337.

⁴² Michelotto 1994, p. 76.

⁴³ Michelotto 1994, p. 75-76.

10. Capitolul intitulat *Politica internă și războaiele dacice* (p. 76-90) reprezintă aici subiectul de cel mai mare interes pentru specialiștii români. Meritul autorului este de a sublinia importanța conflictului cu Dacia și a victoriei pentru legitimarea împăratului pe tron, dar și pentru rezolvarea unor delicate probleme de politică internă – în speță, pentru realizarea unui consens politic în sânul elitei conducătoare, ca și pentru asanarea finanțelor statului și asigurarea fidelității trupelor⁴⁴. Dar se spune chiar mai mult: sursele prosopografice arată rolul dominant în statul-major imperial al „oamenilor de la Rin”, care acum izbutesc să se remarce și să-și legitimeze prin succes militar ascensiunea socială rapidă. Este semnificativă ponderea deosebită a acestui grup restrâns printre cei care obțin al doilea și al treilea consulat (Licinius Sura, Iulius Ursus Servianus, Glittius Atilius Agricola, Sossius Senecio etc.)⁴⁵.

Se remarcă marea desfășurare de forțe militare (cam 200.000 oameni, cuprinzând cam jumătate din efectivele legionare ale Imperiului și foarte multe auxiliii) și de lucrări ingineresti de înalt nivel. Toate acestea confirmă amploarea efortului militar roman la 101-102 și 105-106⁴⁶. În spinoasa chestiune a „aurului dacic”, autorul italian face mai întâi un lăudabil efort de definire a problemei și a posibilităților de cercetare, apoi privește chestiunea într-un cadru foarte larg, cu recurs la detalii de istorie economică. Fiind confruntat cu păreri opuse (cea că Dacia cucerită ar fi adus câștiguri uriașe⁴⁷, ori că dimpotrivă ar fi fost oneroasă⁴⁸), P. G. Michelotto adoptă o poziție echilibrată și bine argumentată – anume se susține că această cucerire a adus categoric mari câștiguri materiale, dar nu de natură de a bulversa sistemul economic și financiar existent. Pornind de la opinia lui Rostovtsev, anume că orice cucerire aduce câștiguri, dar totodată și consumă mare parte din ele⁴⁹, el subscrie și la cealaltă mare aserțiune a acestuia – aceea că sistemul imperial bazat pe autonomiile civice poartă în sine însuși germeii crizei, disfuncțiilor și autodistrugerii⁵⁰. Iar cazul Daciei, și mai ales maniera de folosire a prăzii de război, par să confirme acest punct de vedere.

Utilizarea bogățiilor din Dacia îi reține mai mult atenția. Abundența de mijloace financiare este evidentă, ea explicând avântul construcțiilor, al actelor evergetice și al liberalităților extraordinare. Dar tocmai aceste acte anunță și fundamentează „cotitura autoritară” din anul 112⁵¹, care pentru P. G. Michelotto nu apare acum, ci survine ca o consecință a unei lungi evoluții. Mistica puterii divine a principelui se accentuează, celebrarea gloriei împăratului devine o „autocelebrare megalomană”, membrii familiei imperiale capătă onoruri divine, ceea ce anunță intenții dinastice – materializate prin desemnarea ulterioară a lui Hadrian ca succesori⁵². Acest proiect politic reclamă o carismă

⁴⁴ Mann 1979, p. 178.

⁴⁵ Michelotto 1994, p. 77-79.

⁴⁶ Ritterling 1924, *Legio*, 1282; confirmat de Strobel 1984, p. 153-154.

⁴⁷ De exemplu Carcopino 1924, p. 28-34.

⁴⁸ Cel mai radical este Crawford 1970, p. 40-43.

⁴⁹ Rostovtzeff 1965, p. 406-410.

⁵⁰ Rostovtzeff 1965, p. 406-410; Mazarino 1973, p. 298.

⁵¹ Zezi Cizek 1983, p. 385-388.

⁵² Michelotto 1994, p. 87-90.

evidentă, și ultimii ani ai lui Traian vor fi plini de excese în acest sens, în dorința de a depăși realizările lui Augustus ori chiar ale lui Alexandru cel Mare. Noua imagine oferită de *optimus princeps* este destul de departe de modelul inițial, și autorul italian crede că această evoluție trebuie corelată cu evidenta marginalizare, după 110-112, a „oamenilor de la Rin”, adică tocmai a echipei care îl ridicase pe Traian la purpura imperială, în folosul unor nou-veniți. Așa că aluziile izvoarelor literare la o serie de conspirații, precum și dizgrația surprinzătoare a unor consulari de vază, par a ilustra exact acest proces general⁵³.

11. Anexarea Arabiei Petrea este evenimentul prezentat în următorul capitol (p. 90-99). Ea pare să fi avut loc pașnic, odată cu încheierea războaielor dacice, și reprezintă în Orient o continuare a politicii Flavienilor. Motivele par a fi fost nu atât militare, cât sociale (efortul de a încuraja sedentarizarea și urbanizarea, controlul relațiilor cu nomazii, combaterea brigandajului) și mai ales economice⁵⁴. Se evidențiază odată în plus că aici, ca și în Africa de nord, nomadismul nu a fost combătut, ci controlat și utilizat, Roma ajungând să stabilească – de regulă – un *modus vivendi* acceptabil cu populațiile deșertului⁵⁵. Constituirea noii provincii este plasată în cadrul larg al mării politici romane în Orient, care viza controlul principalelor căi comerciale, acces direct la bogățiile Indiei (evitând intermedierea parților), relansarea navigației și eventual frânarea scurgerii de monedă spre est⁵⁶. Dar mirajul bogățiilor Indiei și exemplul lui Alexandru funcționau puternic asupra contemporanilor⁵⁷, iar în contextul noii orientări politice a lui Traian era evident că se va ajunge la utilizarea noilor realități și pentru un mare război de cucerire.

12. Ultimele acțiuni politice ale lui Traian sunt subsumate capitolului intitulat semnificativ *Aventura din Orient* (p. 100-119). Sunt trecute în revistă pretextele campaniei orientale, dar și motivele ei reale. Or, alături de rațiunile economice, sunt puse în lumină motivele politice majore: nevoia de noi resurse și de un nou triumf care să confirme *carisma* împăratului, ambiția de a desăvârși ce nu izbutiseră predecesorii (inclusiv *Traianus Pater*, care luptase în Orient), efortul de a revitaliza un consens al elitelor politice romane – tot mai deranjate de accentuarea absolutismului și a misticii imperiale, toate însă în vederea împlinirii unui ambițios proiect dinastic⁵⁸. În relație cu realitățile zonei (economice, politice și militare), această decizie majoră a lui Traian se dovedește a fi fost o gravă eroare.

După ce se revăd dificultățile cercetării și sărăcia izvoarelor, P. G. Michelotto încearcă să schițeze desfășurarea acestui război. Efortul de delimitare a anexiunilor romane este meritoriu, dar bogata bibliografie citată pare să ignore lucrările mai vechi ale lui J. Guey⁵⁹ și N. Gostar⁶⁰. Se insistă asupra situației riscante a lui Traian, în ciuda succeselor

⁵³ Michelotto 1994, p. 88.

⁵⁴ Câteva repere: Sartre 1982, p. 121-123, 128-132; Bowersock 1983, p. 95-99; Strobel 1988, p. 251 sqq.; Millar 1993, p. 90-94.

⁵⁵ Michelotto 1994, p. 92.

⁵⁶ De Martino 1974, p. 323-325; Veyne 1979, p. 211 sqq.; Schmitthenner 1979, p. 97 sqq.

⁵⁷ André, Filliozat 1986, passim.

⁵⁸ Michelotto 1994, p. 104-109.

⁵⁹ Guey 1937.

⁶⁰ Gostar 1977, p. 88-98.

aparente de la început⁶¹, precum și asupra cauzelor și dimensiunilor revoltei evreilor din anii 115-117, care va decide soarta campaniei. Aceasta din urmă nu pare a fi fost controlată de părți, în schimb se arată de mult mai mare amploare decât ar părea⁶², implicând și aristocrația evreiască din micile state-tampon între Imperiu și părți, ca și elita orășenească din diaspora orientală⁶³. Deosebit de importantă este observația autorului italian că ultimele gesturi politice ale lui Traian, în primăvara lui 117, deși țin cont de o realitate tot mai defavorabilă, nu denotă deloc vreo abandonare a planului inițial⁶⁴.

13. *Sfârșitul* împăratului beneficiază de o tratare aparte (p. 119-123). Remarcând misterul persistent din jurul acestui moment, autorul subliniază abilitatea politică a doamnelor din familia imperială (Plotina și Matidia) care, asigurând înscăunarea lui Hadrian, înfăptuiau tocmai proiectul dinastic al lui Traian, proiect neagreat de majoritatea senatorilor⁶⁵ (vezi numeroșii *capaces imperii* avuți în vedere⁶⁶). Moștenirea ce revenea noului monarh era grea, atât din cauza situației politico-militare cât și datorită contradicției apărute între soluția dinastică și baza ideologică a Principatului. „Atentatul celor patru consulari” din anul 118, real ori pretins, se încadrează într-o atmosferă tensionată mai amplă⁶⁷.

P. G. Michelotto remarcă amploarea schimbărilor operate, chiar cu mână forte, de Hadrian. Ele au inclus îndeosebi redimensionarea politicii externe⁶⁸, dar și a relațiilor între Roma și provincii, depășindu-se perspectiva „romano-italică” practică mereu de Traian⁶⁹.

În sfârșit, sunt dedicate câteva rânduri viziunii urmașilor asupra lui Traian. Criticat de posteritatea imediată, pentru varii motive, el va fi „redescoperit” în vremurile grele ale secolului IV, ca principe model de *civilitas* și *virtus*. Revalorizarea lui Traian răspundea noilor nevoi ale societății romane de atunci, dar evoca și un monarh corespunzător doleanțelor senatorilor – cel puțin în aparență. De aici mai departe, „omul de la Rin” va deveni un mit istoriografic și ideologic, pe care îl regăsim în literatura medievală (Grigore cel Mare, apoi Dante) și chiar în cea modernă⁷⁰.

*

Putem spune prin urmare că efortul lui P. G. Michelotto reprezintă un câștig real pentru istoriografia problemei. Autorul a parcurs și utilizat o literatură imensă, iar judecata sa asupra epocii lui Traian dovedește sagacitate și profesionalism. *Optimus princeps* este

⁶¹ Michelotto 1994, p. 112.

⁶² Dintr-o bibliografie extrem de bogată reținem câteva prezentări sintetice: Fuks 1961, p. 98 sqq.; Smallwood 1976, p. 389-393; Pucci 1981; Strobel 1988, p. 270, 275-277.

⁶³ Michelotto 1994, p. 113-116.

⁶⁴ Michelotto 1994, p. 118-119.

⁶⁵ Temporini 1978, p. 78-80, 125-128, 142-144, 162 sqq.

⁶⁶ *Historia Augusta – Hadrianus*, IV, 9; Cassius Dio, *Historia Romana*, LXIX, 17, 3.

⁶⁷ Michelotto 1994, p. 121.

⁶⁸ Syme 1981, p. 273 sqq.

⁶⁹ Levi 1993, p. 117-122.

⁷⁰ Michelotto 1994, p. 122-123. sqq.

văzut cu obiectivitate, acțiunile și ideile sale își află corect încadrarea în curentele largi ale epocii, iar judecata istoricului s-a ferit atât de apologie cât și de hipercriticism.

Pentru specialiștii români, și nu numai, această scriere constituie o excelentă prezentare a problematicii domniei lui Traian, așa cum putea fi ea înțeleasă în urmă cu un deceniu. Prelucrarea izvoarelor scrise și a literaturii de referință este quasi-completă, și nu credem că aici se vor aduce în curând noutăți importante. Modificări de detaliu și precizări suplimentare, care pot îmbogăți această viziune, ar mai putea proveni de la cercetări arheologice ori descoperiri epigrafice.

Or, tocmai aici apar în lumină și limitele demersului profesorului italian. El a văzut corect chestiunile vremii, dar atenția sa a rămas concentrată pe marile probleme ale puterii centrale și ale Italiei (conform scopului cercetării în care efortul său se încadrează), viața și schimbările din provincii fiind abia semnalate (dislocări de legiuni, urbanizarea) ori absente (evoluția economică, lărgirea cetăteniei, rolul militarilor, romanizarea etc.). De asemenea, frământările politice din interiorul elitei romane sunt urmărite, dar nu totdeauna apare clară legătura lor cu tendințele majore din societate. Aici cititorul specialist poate afla întrebări numeroase, la care trebuie să caute singur răspunsurile. Ar fi eronat să privim studiul de față ca o monografie a epocii lui Traian, el nici nu-și propune așa ceva.

În plus, lucrarea comentată acum denotă o cunoaștere doar parțială a contribuțiilor arheologice și epigrafice mai recente, îndeosebi din provincii. Viziunea autorului, largă și bine articulată, rămâne una de istoric axat pe studiul surselor scrise, prea puțin interesat de aportul științelor auxiliare ale Antichității clasice. Este de văzut aici și o caracteristică mai mare a istoriografiei italiene asupra Romei antice, care are dificultăți în a gestiona aflulxul enorm de informații punctuale venite din provincii. Dar această situație, în care se află probabil orice istoriografie majoră, își află prima cauză în slaba difuzare a rezultatelor obținute de arheologii fostelor provincii, în caracterul zonal și limba greu accesibilă a majorității publicațiilor lor.

Credem că lectura sintezei de față prezintă o dublă importanță pentru toți cei care se ocupă de istoria lumii romane în vreun colț mărginaș al moștenirii acesteia. Pe de o parte, ea oferă, rapid și ușor, o viziune generală și o corelare a faptelor de mare istorie, pentru care îi suntem recunoscători autorului. Pe de altă parte, ea pune în lumină o sarcină esențială a istoriografiei provinciilor (mai ales a celor frontaliere), aceea de a ieși în lumină și a-și face mai bine cunoscute rezultatele pe plan general european. Înțelegerea epocii lui Traian, moment culminant al civilizației greco-romane, reclamă imperios aceste eforturi și oferă un minunat teren de colaborare pentru toți truditarii domeniului.

Pier Giuseppe Michelotto au sujet de Trajan, en 1994

(Résumé)

On tâche de présenter pour les lecteurs roumains l'ouvrage, assez peu connu chez nous, de Pier Giuseppe Michelotto sur les aspects et problèmes de l'époque de Trajan, publié dans une grande synthèse d'histoire de la société italienne. Bien sûr, il ne s'agit pas du tout d'une monographie de ce règne, pourtant on exquise une très bonne présentation générale ajournée de celui-ci.

Les 13 chapitres sont traités successivement. L'auteur italien expose les résultats de la recherche contemporaine, tout en introduisant maintes fois ses opinions, toujours bien argumentées. La littérature utilisée est impressionnante, et les conclusions restent logiques, évitant toute interprétation forcée. La synthèse réalisée est fortement utile et représente brillamment le niveau actuel de la science du domaine.

Pourtant la vision de l'auteur reste centrée sur l'Italie et sur les grands problèmes de l'histoire, en base surtout des sources littéraires. Le recours aux apports des sciences auxiliaires est mince, et les spécificités zonales ou provinciales font défaut. L'étude de P. G. Michelotto rend grand service à la recherche du monde romain dans chaque province, ses affirmations devant être complétées par les efforts de chaque historiographie régionale.

BIBLIOGRAFIE

- Abbott, Johnson 1968 Abbott, F. F., Johnson, A. C., *Municipal Administration in the Roman Empire*, New York, p. 149-152
- Alföldy, Halfmann 1973 Alföldy, G., Halfmann, H., *M. Cornelius Nigrinus Curvator Maternus, General Domitians und Rivale Trajans*, în *Chiron*, 3
- André, Filliozat 1986 André, J., Filliozat, J., *L'Inde vue de Rome. Textes latins de l'Antiquité relatifs à l'Inde*, Paris
- Bowersock 1983 Bowersock, G.W., *Roman Arabia*, Cambridge Mass. – London
- Carcopino 1924 Carcopino, J., *Les richesses des Daces et le redressement de l'Empire sous Trajan*, în *Dacia*, 1, p. 28-34
- Cizek 1983 Cizek, E., *Epoca lui Traian*, București
- Cizek 1983 Cizek, E., *L'époque de Trajan. Circonstances politiques et problèmes idéologiques*, București – Paris
- Cracco Ruggini 1987 Cracco Ruggini, L., *La città romana dell'età imperiale*, în P. Rossi (ed.), *Modelli di città. Strutture e funzioni politiche*, Torino
- Crawford 1970 Crawford, M.H., *Money and Exchange in the Roman World*, în *JRS* 60, p. 40-43
- De Martino De Martino, F., *Storia economica di Roma antica*, Firenze
- De Martino 1974 De Martino, F., *Storia della costituzione romana*, Napoli, IV / 1, p. 430-432
- Devreker 1977 Devreker, J., *La continuité dans le „concilium principis” sous les Flaviens*, în *Ancient Society*, Leuven, 8, 1977, p. 223-227
- Duncan-Jones 1982 Duncan-Jones, R., *The Economy of the Roman Empire. Quantitative Studies*, Cambridge
- Duncan-Jones 1990 Duncan-Jones, R., *Structure and Scale in the Roman Economy*, Cambridge
- Fischer, van Houtte, Kellenbenz, Mieck, Vittinghoff 1990 Fischer, W., van Houtte, J. A., Kellenbenz, H., Mieck, I.,

- Vittinghoff, F. (Hrsg.), *Handbuch der europäischen Wirtschafts- und Sozialgeschichte*, Stuttgart, I (Altertum)
- Fuks 1961 Fuks, A., *Aspects of the Jewish Revolt in AD 115-117*, în JRS, 51
- Gara 1991 Gara, A., *La mobilité sociale nell'impero*, în *Athenaeum*, 79
- Garnsey 1991 Garnsey, P., *The Generosity of Veyne*, în JRS, 81 p. 164-168
- Garzetti 1950 Garzetti, A., *Nerva*, Roma
- Garzetti 1960 Garzetti, A., *L'Impero da Tiberio agli Antonini*, Bologna
- Gostar 1977 Gostar, N., *Sur l'inscription de Ti. Claudius Maximus de Grammeni (Macédoine)*, în D. M. Pippidi, Em. Popescu (éd.), *Epigraphica. Travaux dédiés au VIIe Congrès d'épigraphie grecque et latine (Constantza, 9 – 15 septembre 1977)*, București, p. 88-98
- Grelle 1972 Grelle, F., *L'autonomia cittadina fra Traiano e Adriano. Teoria e prassi dell'organizzazione municipale*, Napoli
- Guey 1937 Guey, J., *Essai sur la guerre parthique de Trajan (114-117)*, București
- Hanslik 1965 Hanslik, R., *M. Ulpius Traianus*, în RE Suppl. X
- Isaac 1990 Isaac, *The Limits of Empire. The Roman Army in the East*, Oxford, 1990, p. 372-373
- Jones 1971 Jones, A.H.M., *The Cities of the Eastern Roman Provinces*, Oxford
- Lepelley 1995 Lepelley, Ch. (éd.), *Rome et l'intégration de l'Empire. II. Les provinces de l'Empire romain*, Paris
- Levi 1993 Levi, M. A., *Adriano Augusto. Studi e ricerche*, Roma, p. 117-122.
- Lo Cascio 1986 Lo Cascio, E., *La struttura fiscale dell'Impero romano*, în M. H. Crawford (ed.), *L'Impero romano e le strutture economiche e sociali delle province*, Como
- Lo Cascio 1991 Lo Cascio, *Le tecniche dell'amministrazione*, în *Storia di Roma*, Torino, II
- Mann 1979 Mann, J.C., *Power, Force and the Frontiers of the Empire*, în JRS, 69
- Mazzarino 1973 Mazzarino, S., *L'impero romano*, Roma – Bari, II
- Michelotto 1994 Michelotto, P.G., *Aspetti e problemi dell'età traianea*, în G. Cherubini, F. Della Peruta, E. Lepore, M. Mazza, G. Mori, G. Procacci, R. Villari (edd.), *Storia della società italiana*, Milano, III, p. 7-137
- Millar 1993 Millar, F., *The Roman Near East 31 BC – AD 337*, Cambridge Mass. – London
- Paribeni 1926-1927 Paribeni, R., *Optimus princeps. Saggio sulla storia e sui tempi dell'imperatore Traiano*, Messina, I-II

- Petersen 1968 Petersen, L., *Lusius Quietus. Ein Reitergeneral Trajans aus Mauretaniën*, în *Das Altertum*, Berlin, 14
- Polverini 1963 Polverini, L., *Le città dell'impero nell'Epistolario di Plinio*, în *Contributi dell'Istituto di Filologia classica – Sezione di Storia antica*, I, Milano (publ. dell'Univ. Cattolica di Sacro Cuore)
- Pucci 1981 Pucci, M., *La rivolta ebraica al tempo di Traiano*, Pisa
- Rostovtzeff 1965 Rostovtzeff, M., *Storia economica e sociale dell'impero romano*, Firenze
- Sartre 1982 Sartre, M., *Trois études sur l'Arabie romaine et byzantine*, Bruxelles
- Schmitthenner 1979 Schmitthenner, W., *Rome and India: Aspects of Universal History during the Principate*, în JRS, 69
- Sherwin-White 1985 Sherwin-White, A.N., *The Letters of Pliny. A Historical and Social Commentary*, Oxford, p. 644-646
- Smallwood 1976 Smallwood, E.M., *The Jews under Roman Rule*, Leiden, p. 389-393
- Strobel 1984 Strobel, K., *Untersuchungen zu den Dakerkriegen Trajans. Studien zur Geschichte des mittleren und unteren Donaupraumes in der Hohen Kaiserzeit*, Bonn, p. 153-154
- Strobel 1988 Strobel, K., *Zu Fragen der frühen Geschichte der römischen Provinz Arabia und zu einigen Problemen der Legionsdislokation im Osten des Imperium Romanum zu Beginn des 2. Jh. n. Chr.*, în ZPE, 71
- Syme 1978 Syme, R., *Antonius Saturninus*, în JRS 68
- Syme 1980 Syme, R., *Guard Prefects of Trajan and Hadrian*, în JRS, 70
- Syme 1981 Syme, R., *Hadrian and the Vassal Princes*, în *Athenaeum*, 69
- Temporini 1978 Temporini, H., *Die Frauen am Hofe Trajans: ein Beitrag zur Stellung der Augustae im Prinzipat*, în ANRW II, 7/1
- Veyne 1979 Veyne, P., *Rome devant la prétendue fuite de l'or: mercantilisme ou politique disciplinaire?* în *Annales ESC*, 34
- Vittinghoff 1977 Vittinghoff, F., *Zur römischen Municipalisierung des lateinischen Donau-Balkanraum. Methodische Bemerkungen*, în ANRW II, 6
- Waters 1969 Waters, K. H., *Traianus Domitiani continuator*, în *American Journal of Philology*, Boston, 90
- Waters 1975 Waters, K.H., *The Reign of Trajan and its Place in Contemporary Scholarship (1960-1972)*, în ANRW, II, 2
- Whittaker 1989 Whittaker, C.R., *Les frontières de l'Empire romain*, Paris